

Silvia Bekavac

Silvan u Saloni

Silvanus in Salona

Silvia Bekavac
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR, 23000 Zadar
silviabekavac@ymail.com

UDK: 904 : 292 (497.5 Solin)
930.271

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 31. 8. 2010.
Prihvaćeno: 7. 9. 2011.

U ovom radu riječ je o Silvanovu kultu na teritoriju Salone, čije se istraživanje temelji na epigrafskim spomenicima i ikonografskim prikazima. Uspoređivanjem tih nalaza s nalazima šireg delmatskog teritorija, dolazi se do zaključka da je u salonitanskom ageru dominantan italski kult Silvana, a u unutrašnjosti onaj autohtoni.

Ključne riječi: Silvan, Pan, Dijana, nimfe, Salona, provincija Dalmacija

Silvia Bekavac
Archaeology Department
University of Zadar
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2
Croatia, 23000 Zadar
silviabekavac@ymail.com

UDC: 904 : 292 (497.5 Solin)
930.271

Original scientific paper
Received: 31 August 2010
Accepted: 7 September 2010

This work deals with the cult of Silvanus in the territory of Salona, with research based on epigraphic monuments and iconographic depictions. A comparison between these finds and those from the wider Delmatae territory leads to the conclusion that the Italic cult of Silvanus was dominant in the Salona ager, while the indigenous cult predominated in the interior.

Key words: Silvanus, Pan, Diana, Nymphs, Salona, province of Dalmatia

Geografsko područje koje će se obuhvatiti ovim radom jest prostor današnjih Kaštela, Trogira, Solina, te okolice Splita i Klisa, dakle, onaj prostor koji se nalazi izvan gradskih bedema antičke Salone, a dio je salonitanskog agera. Cijeli teritorij Salone nije obuhvaćen, jer je Silvan božanstvo koje pokriva točno određeni prostor, odnosno “pojas” između urbanog i divljeg. O tome piše Marina Miličević Bradač, i to na temelju mjesta nalaza reljefa Silvana i Dijane iz Ekva (*Aequum*).¹ Ona govori o postojanju granice između dva pojma, *domus* i *agrios*. Prvi pojam bi označavao ono što je poznato, domaće i ograđeno, a drugi ono što je divlje, strano i izvan granica poznatog. Prenesemo li to na duhovni svijet, onda bi božanstvo kao što je Silvan, predstavljalo bogove koji obitavaju izvan granica uređenog svijeta, odnosno na granici prema potpunoj divljini, koju predstavljaju guste šume, pašnjaci i planine. Prema tome se i posvete Silvanu nalaze izvan gradskih bedema, odnosno izvan granice administrativnog i društvenog uređenja.² Slijedeći ovaj zaključak, istraživanje tragova Silvanova kulta usmjereno je na točno omeđeni prostor izvan gradskih bedema Salone.

Teritorij između rijeka Krke i Cetine, u okviru kojeg se nalazi i kasnije nastali salonitanski ager, pripadao je ilirskom plemenu Delmata.³ Nakon uspostave rimske vlasti započinje jak proces romanizacije, koji podrazumijeva društvene, ekonomske, administrativne i kulturne promjene. Proces romanizacije započeo je u priobalnom dijelu, gdje cvjeta život u novonastalim antičkim gradovima i naseljima, dok se u unutrašnjosti, odnosno zadinarskom području, jače osjeća autohtona komponenta u svakodnevnom životu ljudi.⁴

Ove promjene uvjetovat će i nastanak nove etničke slike stanovništva. Salona, kao novonastala kolonija, sastojat će se od brojnih doseljenika različitog etničkog podrijetla.⁵ To će rezultirati miješanjem različitih kulturnih utjecaja između autohtone delmatske i doseljeničke populacije, što će se osjetiti i na promjenama u duhovnom životu, ali sve pod kontrolom i u granicama jake državne vlasti.

Silvanov kult u Iliriku u rimsko doba zasnovan je na prapovijesnom božanstvu šuma i pašnjaka, koje je prisutno u većine ilirskih plemena

The geographic area that will be encompassed in this work encompasses today’s Kaštel settlements, Trogir, Solin, and the wider environs of Split and Klis, meaning that area which lay beyond the city walls of ancient Salona, but was a part of the Salona ager. The entire territory of Salona is not encompassed, because Silvanus was a deity who covered a specific area, the “belt” between the urban and wild. Marina Miličević Bradač wrote about this based on the discovery of a relief dedicated to Silvanus and Diana from Aequum.¹ She spoke of the existence of a boundary between the two terms *domus* and *agrios*. The first term would denote that which is known, the domestic and enclosed, while the second term means that which is wild, foreign and beyond the boundaries of what is known. If this is conveyed to the spiritual world, then a deity like Silvanus would represent the gods who reside outside of the bounds of the ordered world, or at the frontier of utter wilderness as represented by thick forests, pastures and mountains. Thus, dedications to Silvanus were also located outside of the city walls, meaning beyond the boundaries of the administrative and social order.² Adhering to this conclusion, research into traces of the cult of Silvanus has been directed at the precisely bounded space outside of Salona’s city walls.

The territory between the Krka and Cetina Rivers, within which the later Salona ager emerged, belonged to the Illyrian Delmatae tribe.³ After Roman authority was established, intense Romanization commenced, which implies social, economic, administrative and cultural change. Romanization began on the coastal belt, where life burgeoned in the newly-established Roman-era cities and settlements, while in the interior, in the Dinaric region, the indigenous component was still quite strongly felt in everyday life.⁴

These changes would also be spurred by the emergence of a new ethnic composition in the local population. Salona, as a newly-established colony, would consist of numerous settlers from different ethnic territories.⁵ This would result in a mixture of diverse cultural influences between the indigenous Delmatae and settler populations, which would also be reflected in changes in spiritual life, albeit entirely under the control and within the bounds of the state authorities.

1 Miličević Bradač 2008, str. 359-361. Reljef je pronađen 1931. godine, uklesan u živoj stijeni nedaleko od gradskih vrata antičke kolonije *Aequum*. Na reljefu su prikazani Dijana i Silvan. Dijana je prikazana kao lovkinja, u lijevoj ruci nosi luk, dok s desnom rukom poseže za strijelom koja se nalazi u tobolcu na leđima. Silvan je prilično oštećen, vide se kozje noge, izražena itifaličnost, te pedum u lijevoj ruci. Možda je u desnoj ruci držao siringu, koju je prinosio ustima. Ovaj nalaz predstavlja Silvanovo svetište na otvorenom, Rendić-Miočević A. 1982, str. 121-139.

2 Miličević Bradač 2008, str. 359-366.

3 Čović 1987, str. 442.

4 Planinski masiv Dinare razdvaja delmatsko područje i time označava prirodnu granicu društvenih i gospodarskih razlika između prostora uz obalu i zaleđa, Rendić-Miočević D. 1955, str. 7.

5 Kao dokaz ovome može poslužiti i jedan natpis posvećen Silvanu na kojem je ostao trag osobe po čijem se kognomenu *Evcapia* (odnosno *Eucarpia*, na natpisu je ispušteno slovo R) može vidjeti da je bila grčkog podrijetla: *T(itus) FLAVIV[s] / [---]MAN / [-O--]ONIA / EVCAPIA / [---]L SILVANO EX VOT(o)*, Maršić 1997, str. 52, kat. br. 23.

1 Miličević Bradač 2008, pp. 359-361. The relief was discovered in 1931, carved into solid rock not far from the city walls of the ancient colony of Aequum. The relief bears a portrayal of Diana and Silvanus. Diana is portrayed as the Huntress, holding a bow in her left hand, and reaching for an arrow in the quiver on her back with her right hand. Silvanus is quite damaged, although a goat’s hooves, prominent ithyphallic imagery and a pedum in the left hand are visible. He may have held syringes in his right hand, moving them toward his mouth. This find constitutes an outdoor shrine to Silvanus, Rendić-Miočević A. 1982, pp. 121-139.

2 Miličević Bradač 2008, pp. 359-366.

3 Čović 1987, p. 442.

4 The Dinaric massif intersected Delmatae territory and thereby denoted a natural boundary between the social and economic differences between the area along the coast and the interior, Rendić-Miočević D. 1955, p. 7.

5 An inscription dedicated to Silvanus may serve as evidence of this, for on it there is a trace of a person whose cognomen *Evcapia* (or *Eucarpia*, the letter 'R' was left out of the inscription) may be deemed of Greek origin: *T(itus) FLAVIV[s] / [---]MAN / [-O--]ONIA / EVCAPIA / [---]L SILVANO EX VOT(o)*, Maršić 1997, p. 52, cat. no. 23.

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

i ima slične značajke, bez obzira na međusobno prilično raznolik i razjedinjen duhovni život Ilira.⁶ Na delmatskom teritoriju izdvojena su tri područja u sklopu kojih se grupiraju spomenici posvećeni Silvanu. To su područje Salone, gdje su nalazi najbrojniji, zatim okolica Sinja i vrličkoga kraja te područje jugozapadne Bosne, gdje se osjeća najjači utjecaj autohtone komponente, odnosno najviše su izražene značajke kulta prije utjecaja romanizacije.⁷ Očekivati je da se na spomenicima priobalnog područja, gdje je bila jače prisutna rimska državna vlast, i više očituje rimski karakter kulta. Karakter kulta ovisio je i o geografsko-gospodarskim odlikama područja na kojem se razvija. Tako će stočarska komponenta kulta najjače biti izražena u unutrašnjosti, a agrarna, uvjetovana novonastalim ekonomskim promjenama koje donosi romanizacija, u priobalnom dijelu, odnosno na prostoru Salone.⁸

Jači utjecaj autohtone komponente vidljiv je i u lošijoj kvaliteti isklesanih spomenika u zadinarskom području, dok oni nastali na području priobalnog dijela imaju više značajke antičkih umjetničkih dostignuća.⁹ Spomenici naručeni u salonitanskoj ili nekoj drugoj rimskoj klesarskoj radionici kvalitetnije su izrađeni nego oni samoukih domaćih klesara, koji su te radove kopirali.

Razlika se očituje i u prikazu Silvana. U unutrašnjosti je Silvan prikazan kao mlad i golobrad satir, a u primorskim krajevima kao zreo muškarac obrastao bradom. Bez obzira na te razlike, stvorio se pojam takozvanog delmatskog tipa Silvana, koji se predstavlja najčešće antropoteriomorfno, s kozjim nogama i rogovima, kako u rukama nosi pastirski štap i pastirsku sviralu, a uz njega su pas, jare i drveće koje mu je posvećeno.¹⁰

Na temelju ovih načelnih primjedaba dalo bi se zaključiti da zadinarsko područje zbog izražajnije autohtone komponente bolje dočarava autohtoni kult Silvana, dok priobalno područje pruža bolju sliku simbioze autohtonog kulta s novim utjecajima, koje donosi romanizacija preko italskog Pana. Logično je očekivati da će u Saloni, središtu provincije Dalmacije, doći do vidljivijih italskih utjecaja i promjena u karakteru kulta, koji će na ovim prostorima imati izraženu agrarnu komponentu. Takvoj tvrdnji možda ide u prilog pojavljivanje lopate - ašova kao jednog od Silvanovih atributa.¹¹

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

- Medini 1984, str. 6.
- Područje jugozapadne Bosne obuhvaća Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje, Rendić-Miočević A. 1974, str. 30.
- Rendić-Miočević A. 1974, str. 29-31.
- Bojanovski 1978, str. 115-132. Na spomenicima zadinarskog područja jače je izražena rustikalnost u načinu klesanja reljefa, te se mogu pripisati djelima klesara koji nisu uspjeli svladati sve klesarske tehnike, Rendić-Miočević A. 1974, str. 31.
- Rendić-Miočević D. 1955, str. 5-40.
- Mogući primjer prikazivanja ovog atributa na području Salone predstavljen je na zabatu iz Trstenika. Središnji motiv zabata čini vijenac, a s njegove lijeve strane prikazan je *pedum*. S desne strane prikazan je još jedan predmet, za koji Nenad Cambi pretpostavlja da bi mogao biti lopata bez nasada, v. Cambi 2000, str. 107. Sličan predmet nalazi se i na jednom primjeru Silvanovog reljefa, izrađenog u dosta lošoj klesarskoj tehnici, iz Brela u Makarskom primorju, u kojem je Julijan Medini prepoznao lopatu, te Silvana kao *Messora*, Medini 1971, str. 128.

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

The cult of Silvanus in Illyricum during the Roman era was based on a prehistoric forest and pasture deity that was present among most Illyrian tribes, having similar features regardless of the mutually rather diverse and divergent spiritualities of the Illyrians.⁶ Three areas have been distinguished in Delmatae territory within which monuments dedicated to Silvanus are grouped. These are the areas of Salona, where the finds are most numerous, followed by the surroundings of Sinj and the Vrlika area, and north-west Bosnia, where the strongest indigenous component can be felt, i.e. the features of the cult prior to Romanizing influences are the most prominent.⁷ The greater manifestation of the cult’s Roman character could naturally be expected on the coastal belt, where the presence of Roman state authority was stronger. The character of the cult also depended on the geographic-economic features of the area in which it developed. Thus the cult’s livestock-herding component would be the most marked in the interior, while the agrarian character, influenced by the newly-emerging economic changes brought by Romanization, came to the fore in the coastal belt and the Salona area.⁸

The stronger influence of indigenous components is also reflected in the poorer quality of the engraved monuments in the Dinaric zone, while those which emerged in the coastal belt are characterized much more by the artistic achievements of Antiquity.⁹ Monuments commissioned in the Roman sculpture workshops in Salona or elsewhere exhibit a higher quality than those made by self-taught local sculptors who copied the latter works.

The difference is also reflected in the portrayal of Silvanus. In the interior, Silvanus is portrayed as a young and beardless satyr, in the coastal areas he is shown as an adult male with a full beard. Regardless of these differences, the concept of a so-called Delmatae-type Silvanus has emerged, most often presented as anthropo-theriomorphic, with goat’s legs and horns, holding a shepherd’s staff and musical instrument in his hands, and accompanied by a dog, kid and trees, which are dedicated to him.¹⁰

Based on these remarks, one may conclude that the Dinaric zone, because of its more notable indigenous components, better evoked the indigenous cult of Silvanus, while the coastal belt provided a better picture of the symbiosis between the indigenous cult and new influences brought by Romanization through the Italic Pan. It is only logical that in the heart of the province of Dalmatia, as represented by Salona, would contain visible Italic influences and changes in the character of the cult, which assumed a rather marked agrarian component in these areas. Such an

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

- Medini 1984, p. 6.
- The territory of south-west Bosnia encompasses the Glamoč, Livno and Duvno fields, Rendić-Miočević A. 1974, p. 30.
- Rendić-Miočević A. 1974, pp. 29-31.
- Bojanovski 1978, pp. 115-132. The rusticality in the manner of carving relief images on monuments in the Dinaric zone is much more notable, and it may be ascribed to the works of sculptors who did not manage to master all sculptural techniques, Rendić-Miočević A. 1974, p. 31.
- Rendić-Miočević D. 1955, pp. 5-40.

Silvia Bekavac

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Međutim, cijeli niz pokazatelja upućuje na to da slika stanja nije tako izrazito bipolarna. Tako nalazi Silvanovih svetišta, od kojih su se sačuvali reljefi uklesani u živoj stijeni na obroncima Klisa i Kozjaka, naglašavaju stočarsku komponentu kulta, koja predstavlja Silvana kao zaštitnika stada i pastira.¹² Također položaj tih svetišta, koja se nalaze u tipičnom pastoralnom krajoliku u blizini izvora vode, gdje su se pastiri sa svojim stadima mogli odmoriti ili skloniti, ukazuje na to da je razvoj kulta usko vezan uz gospodarske značajke ovog kraja, odnosno odražava sliku gospodarskog i religijskog života delmatskog stanovništva u okolici Salone.¹³

Ne smije se, međutim, isključiti činjenica da pastiri nisu bili samo autohtoni stanovnici sa svojim stadima, već i robovi, koji su svojim gospodarima čuvali stada po obroncima Kozjaka i Klisa, a porijeklom su bili iz različitih dijelova Carstva.¹⁴ Plodno Kaštelansko i Splitsko polje podijeljeno je na centurije koje su dane doseljenim italskim kolonistima.¹⁵ Stada su pasla u necenturiranom dijelu agera Salone, dakle na padinama Kozjaka, Malačke grede i Peruna. No činjenica je i to da određene ikonografske značajke reljefa s Klisa¹⁶ i Kozjaka,¹⁷ koji ujedno predstavljaju svetišta na otvorenom, pokazuju određenu rustikalnost i autohtonost u načinu izrade, a njima se može pridodati i reljef s Peruče, na kojem prikazani ambijent nesumnjivo podsjeća na prirodni ambijent Silvanova svetišta na Kozjaku (sl. 1).¹⁸

Na sva tri reljefa Silvan je prikazan kao takozvani tip delmatskog Silvana, kojeg u ovim slučajevima predstavlja kosmat i bradat zreo muškarac, s kozjim rogovima i papcima, te s tipičnim atributima kao što su pedum i siringa, te sa psom, jarcem i malim žrtvenikom.¹⁹ Postoje i razlike u prikazivanju stava Silvana, što je rezultat različitih klesarskih predložaka, odnosno ikonografskih rješenja. Tako je na kliškom i kozjačkom reljefu Silvan prikazan u stojećem stavu, dok je na peručkome prikazan u sjedećem položaju na hrpi kamenja. Takav položaj tijela ne predstavlja izdvojen primjer u prikazu Silvana, što potvrđuju još tri reljefa, jedan s Klisa,²⁰ drugi iz Kaštel Novog²¹ te treći iz

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

- Rendić-Miočević A. 1982, str. 122.
- Cambi 2000, str. 101.
- Da je među stanovništvom Salone bilo i onih koji su bili servi, odnosno robovi, koji su također štovali Silvana, potvrđuje i natpis posvećen Silvanu na kojem se kao dedikanti spominju servi *Trophimus* i *Amandianus*, CIL III, 8684; Maršić 1997, str. 62, kat. br. 4.
- Suić 1955, str. 17-20.
- Reljef je isklesan pri dnu litice koju presijeca potočić Tri kralja, pa se čitav lokalitet zove Trikraj, Rendić-Miočević A. 1982, str. 131-133.
- Nalazi se na južnim obroncima Kozjaka, na lokalitetu Bovan. Reljef s likom božanstva isklesan je uz desni rub zapadne strane odvaljenog kamenog bloka, na visini od 1,90 m od tla, Rendić-Miočević A. 1982, str. 132-139.
- Cambi 2000, str. 102.
- Na kliškom reljefu zbog oštećenja lijeve ruke ne može se odrediti atribut koji Silvan drži u ruci. Na reljefu nije prikazana siringa, a ni jare, iako su vidljiva neka zadebljanja na reljefu u donjem lijevom kutu, gdje bi se moglo očekivati jarca, Rendić-Miočević A. 1982, str. 132, bilj. 44.
- Na tom reljefu Silvan je prikazan u sjedećem položaju na škrapi, kako svira, najvjerojatnije u frulu, a nimfe se drže za ruke i plešu, v. Cambi 2000, str. 102.
- Prikazan je Silvan koji sjedi ili se oslonio na gomilu kamenja iza sebe, te svira u sviralu, a kraj njega je Nimfa s trskom u desnoj i grozdom u lijevoj ruci, v. Cambi 2000, str. 103.

Silvan u Saloni

Silvanus in Salona

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

assertion may perhaps be reinforced by the appearance of shovels/ spades as one of the attributes of Silvanus.¹¹ However, an entire series of indicators point to the fact that the actual situation was not so markedly bipolar. Thus the discoveries of shrines to Silvanus, where relief images carved in solid rock have been preserved in the foothills of Klis and Kozjak, emphasized the stock-herding component of the cult, which portrays Silvanus as the patron of herds and shepherds.¹² Additionally, the location of these shrines in a typical pastoral landscape near a water source, where shepherds could rest or find shelter with their herds, demonstrates that the development of the cult was closely associated with the economic features of this region, i.e., it reflects the picture of the economic and religious life of the Delmatae population in the Salona environs.¹³

However, one should not discount the fact that shepherds were not only indigenous inhabitants with their herds, but also slaves, who tended their masters’ herds on the slopes of Kozjak and Klis and who were emigrants from different parts of the Empire.¹⁴ The fertile Kaštel and Split fields were sub-divided into centuries that were granted to settling Italian colonists.¹⁵ The herds were pastured in the non-centuriated part of the Salona ager, meaning on the slopes of Kozjak, Malačka greda and Perun. However, another fact is that certain iconographic features of the relief images from Klis¹⁶ and Kozjak,¹⁷ which are also outdoor shrines, exhibit a certain rusticality and indigenity in their rendering, and one may add to these the relief from Peruča, which depicts an environment that unambiguously recalls the natural ambience of the Silvanus shrine on Kozjak.¹⁸ (*Fig. 1.*)

On all three relief images, Silvanus is depicted as the so-called Delmatae-type, who in these cases is a hirsute and bearded adult man, with goat horns and hooves, and with the typical attributes

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

Silvanus, Salona, 1. stoljeće

- A potential example of the depiction of this attribute in the Salona area can be found on a pediment from Trstenik. The central motif of the pediment is a cornice, with a *pedum* to its left. Another item is depicted on the right, which Nenad Cambi assumed may have been a shovel without shaft, see Cambi 2000, p. 107. A similar item was found on an example of a Silvanus relief, rendered by rather poor sculptural technique, from Brela in the Makarska littoral, in which Julijan Medini recognized a shovel, and Silvanus as *Messora*, Medini 1971, p. 128.
- Rendić-Miočević A. 1982, p. 122.
- Cambi 2000, p. 101.
- That there were those among the population of Salona who were *servi*, slaves, who also venerated Silvanus is proven by an inscription dedicated to Silvanus in which the dedicants are noted as the slaves Trophimus and Amandianus, CIL III, 8684; Maršić 1997, p. 62, cat. no. 4.
- Suić 1955, pp. 17-20.
- The relief is carved at the bottom of a cliff which cuts through the small stream called *Tri kralja* ('Three Kings'), so the site is called Trikraj, Rendić-Miočević A. 1982, pp. 131-133.
- Located on the southern slopes of Kozjak at the Bovan site. The relief with the image of the deity is carved along the right edge of the western side of a broken-off stone block, at a height of 1.9 m from ground level, Rendić-Miočević A. 1982, pp. 132-139.
- Cambi 2000, p. 102.

Slika 1.
Reljef Silvana s Peruče. Arheološki
muzej u Splitu (foto: T. Seser)

Figure 1.
Relief of Silvanus from Peruča.
Archaeological Museum in Split
(photo by T. Seser)

Solina,²² koji se nalazi u Arheološkome muzeju u Splitu (sl. 2). Na njemu je Silvan prekriven nebridom, odnosno laganim ogrtačem. Taj element, koji se javlja i na reljefu s Peruče, primjer je kulturnog sinkretizma s Liberom.²³ Primjer kulturnog sinkretizma s Liberom je i pojava grozda na Silvanovim kulturnim slikama, kao što je uočeno na primjeru još jednog Silvanovog reljefa iz Salone, koji se čuva u Arheološkome muzeju u Zagrebu²⁴ te na već spomenutom reljefu iz Kaštel Novog, gdje grozd u ruci drži nimfa koja se nalazi uz Silvana. Osim na ovim reljefima kulturni sinkretizam s Liberom zamjećuje se i na primjeru brončane statuete pronađene u blizini Livna, gdje je božanstvo prikazano ogrnuto jelenjom kožom, odnosno nebridom. Riječ je o statui koja je nastala na području južne Italije, a prikazuje odraslog Pana ili Silena, ali je zbog ikonografske sličnosti interpretirana kao domaće božanstvo, odnosno Silvan.²⁵ Potpuno isto rješenje Silvanovih prikaza nastalih u ageru Salone (bez obzira jesu li uklesani u živoj stijeni ili na pokretnim votivnim spomenicima) i statue iz južne Italije, pokazuje da su

such as the *pedum* and *syrinxes*, and with a hound, kid and small altar.¹⁹

There are also differences in the depiction of Silvanus' posture, which resulted from differing sculptural models and iconographic solutions. Thus, Silvanus is depicted as standing on the Klis and Kozjak relief images, while on the Peruča relief he is shown sitting on a pile of stones. Such a body posture is not an isolated example in depictions of Silvanus, which is confirmed by three other relief sculptures, the first from Klis,²⁰ the second from Kaštel Novi,²¹ and the third from Solin,²² held in the Archaeological Museum in Split. (Fig. 2). On them, Silvanus is shown cloaked in a *nebris*, a light robe. This element, which also appears on the relief from Peruča, constitutes an example cult syncretism with Liber.²³ The appearance of a bunch of grapes on cult images of Silvanus is another example of cult syncretism with Liber, and this was also observed on an example of another Silvanus relief from Salona which is held in the Archaeological Museum in Zagreb,²⁴ and on the already mentioned relief from Kaštel Novi, where the Nymph standing next to Silvanus holds a grape bunch in her hand. Besides these relief images, cult syncretism with Liber can also be found on a bronze statuette discovered near Livno, where the deity is portrayed cloaked in deerskin, i.e. a *nebris*. This is a statue which was made in South Italy, and depicts the adult Pan or Silenus, but due to the iconographic similarities it has been interpreted as a local deity, Silvanus.²⁵ The entirely identical solution to portrayals of Silvanus in the Salona ager (regardless of whether they were carved into solid rock or on movable votive monuments) and statues from South Italy show that the archetypes emerged in the Italic workshops. Thus, even the ithyphallic aspect, a characteristic typical of the Delmatae Silvanus, was also borrowed from the classic Italic deity Priapus, and it is present in almost all portrayals of Silvanus from the Solin area.²⁶

Besides the portrayal of Silvanus on relief sculpture, epigraphic monuments are also an essential component of the finds. Thus far a total of twenty-four inscriptions dedicated to Silvanus have been

- 19 The attribute held by Silvanus in his left hand cannot be discerned due to damage. No syringes are shown on the relief, nor a kid, although some protuberances are visible in the lower left corner of the relief, where one would expect the kid, Rendić-Miočević A. 1982, p. 132, note 44.
- 20 On this relief, Silvanus is shown sitting on rubble, playing what is probably a flute, while the Nymphs are holding hands and dancing, see Cambi 2000, p. 102.
- 21 Silvanus is depicted sitting or leaning on a mound of stones behind him, and playing an instrument, while next to him there is a Nymph with a grape vine in her left hand and a grape bunch in her right, see Cambi 2000, p. 103.
- 22 Silvanus is depicted sitting with legs crossed, see Cambi 2000, p. 103.
- 23 Rendić-Miočević A. 1955, p. 15.
- 24 Rendić-Miočević A. 1955, p. 17; Matijašić, Tassaux 2000, p. 69; Jadrić 2007, p. 205.
- 25 Rendić-Miočević A. 1974, p. 38.
- 26 The ithyphallic aspect, i.e., the erect phallus in portrayals of Silvanus, is present throughout the Delmatae territory, as one of the features of the so-called Delmatae-type Silvanus, Rendić-Miočević D. 1955, p. 16.

Slika 2.
Reljef s Klisa, s prikazom Silvana koji sjedi i tri nimfe koje plešu. Arheološki
muzej u Splitu (foto: T. Seser)

Figure 2.
Relief from Klis with portrayal of Silvanus sitting and three dancing Nymphs.
Archaeological Museum in Split (photo by T. Seser)

arhetipovi nastali u italskim radionicama. Tako je i itifaličnost, značajka tipična za delmatskog Silvana, također posuđena od jednog klasičnog italskog božanstva, Prijapa, a zastupljena je na gotovo svim prikazima Silvana sa solinskog područja.²⁶

Osim reljefa s prikazom Silvana, bitnu komponentu nalaza čine i epigrafski spomenici. Do sada su na salonitanskom području pronađena ukupno dvadeset i četiri natpisa posvećena Silvanu.²⁷

Na samo jednom spomeniku može se sa sigurnošću potvrditi autohtonost dedikanta.

*BATO PET/IVS SILV[AN(o)] / D(onum) D(edit) L(ibens) M(erito).*²⁸

26 Itifaličnost, odnosno falus u eregiranom položaju kod prikazivanja Silvana, zastupljena je na čitavom delmatskom području, kao jedna od značajki takozvanoga delmatskog tipa Silvana, Rendić-Miočević D. 1955, str. 16.

27 Maršić 1997, str. 62-64, kat. br. 1-24.

28 Maršić 1997, str. 63, kat. br. 24. Potrebno je navesti da se na natpisu pronađenom na lokalitetu Majdan kod Klisa pokušalo utvrditi autohtono porijeklo dedikanta, no ono se ne može sa sigurnošću potvrditi: *SILVANO / AVG(usto) SAC(rum) / M(arcus?) DERE CANDIS*, Maršić 1997, str. 63, bilj. 47, kat. br. 11.

found in the Salona area.²⁷

The indigenous origin of the dedicants can be established with any certainty on only a single monument.

*BATO PET/IVS SILV[AN(o)] / D(onum) D(edit) L(ibens) M(erito).*²⁸

Even though this refers to a person of indigenous origin, this inscription still does not confirm the indigeneity of the cult with any certainty. Since only one such inscription has been discovered in the Salona territory, this area indicates a somewhat different picture than those found in the Dinaric zone, where most dedicants were of indigenous origin.²⁹

27 Maršić 1997, pp. 62-64, cat. no. 1-24.

28 Maršić 1997, p. 63, cat. no. 24. It is necessary to note that with reference to the inscription discovered at the Majdan site near Klis, attempts were made to ascertain the indigenous origin of the dedicants, but this could not be confirmed with any certainty: *SILVANO / AVG(usto) SAC(rum) / M(arcus?) DERE CANDIS*, Maršić 1997, p. 63, note 47, cat. no. 11.

29 Maršić 1997, p. 58.

Iako je riječ o osobi autohtonog podrijetla, ovaj natpis još uvijek ne potvrđuje sa sigurnošću i autohtonost kulta. Kako je na salonitanskom području pronađen samo jedan ovakav natpis, taj prostor ukazuje na pomalo drugačiju sliku od one koju zatječemo na zadinarskom prostoru, gdje je većina dedikanata autohtonog podrijetla.²⁹

Potrebno je sagledati i Silvanove epitete koji se javljaju na spomenicima. Na čak sedamnaest od ukupno dvadeset i četiri natpisa Silvana prati epitet *Augustus*.³⁰ Ta značajka također izdvaja salonitanski prostor od zadinarskoga, na kojem se od ukupno dvanaest natpisa na samo dva navodi taj epitet. Bez obzira na to u kojoj mjeri možemo ovaj epitet povezati s carskim epitetom, odnosno dijelom carske imenske formulacije, jako je indikativan taj nerazmjer u broju između dviju regija. Očekivati je da će epitet *Augustus* bit zastupljeniji tamo gdje je i utjecaj romanizacije bio jači. Slična je situacija s epitetom *Silvestris*, koji se na salonitanskom području javlja na samo jednom natpisu,³¹ dok je na zadinarskom prostoru zastupljen na čak šest spomenika.³²

Na temelju toga možemo zaključiti da nam i epigrafski spomenici potvrđuju ono što se uočilo na reljefima u ikonografskom obliku, a to je da zadinarsko područje bolje predočava autohtoni karakter kulta, a priobalno područje simbiozu kulta s novim elementima.

Ako se prihvati autohtonost Silvanova kulta i mišljenje da on generira iz nekog delmatskog božanstva, koje je procesom romanizacije poistovječeno s italiskim Silvanom, ostaje nam pitanje je li postojala zajednica koja je štovala isključivo italskog Silvana. Samo prihvaćanje teze o autohtonosti Silvanova kulta nameće i tu činjenicu da se autohtono stanovništvo moralo izravno susresti sa skupinom koja je štovala italskog Silvana, kako bi uopće moglo upoznati karakter tog kulta i kako bi zbog zajedničkih značajki poistovjetilo svoje božanstvo sa Silvanom. Konkretniji primjeri koji bi mogli potvrditi postojanje materijalnih ostataka štovatelja italskog Silvana, mogu se pronaći sagledaju li se sačuvana svetišta posvećena ovom božanstvu.

Najveći broj svetišta bio je u prirodnom okruženju, na otvorenom ili u pećinama. Tome su dokaz svetišta kakva su ona na Kozjaku i Klisu,³³ ali

²⁹ Maršić 1997, str. 58.
³⁰ Maršić 1997, str. 57.
³¹ *SILVANO / SILVEST(ri) SAC(rum) / M(arcus) AVREL(ius) ATTE/NIO MIL(es) LEG(ionis) / I ADI(utricis) ANTON(inianae) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*, v. Kirigin, Lokošek, Mardešić, Bilić 1987, str. 36, T. VII. 1. Ovaj natpis pronađen je prilikom arheoloških istraživanja zapadne salonitanske nekropole, zajedno s još jednom arom posvećenom Silvanu s natpisom *S(ancto) SILV(ano) A(ugusto) S(acrum) / Q(uintus) BOVIVS / RVFINVS / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*, Kirigin, Lokošek, Mardešić, Bilić 1987, str. 36. Obje are pronađene su u sekundarnom položaju. Natpis s druge are mogao bi se dešifrirati kao *S(ilvano) SILV(estri)*, pogotovo uzme li se u obzir da je i natpis na prvoj ari također s tom posvetom.

³² Maršić 1997, str. 57.

³³ Osim reljefa uklesanih u živoj stijeni na Kozjaku i Klisu, koji su već spomenuti u ovom radu, vidi bilj. 17 i 19, treba spomenuti i da je potvrđeno postojanje triju pećina u kojima je najvjerojatnije štovan Silvan. Jednu je identificirao Dyggve, pronašavši u njoj i ulomak Silvanove kultne slike. Druge dvije pronašao je planinar J. Pejša, a u njima je, kao i u prvoj pećini, otkriven uklesani križ, što je dokaz o nasljeđivanju tog kultnog mjesta, koje je u kasnijim razdobljima kristijanizirano, v. Cambi 2000, str. 104.

It is also necessary to examine the epithets of Silvanus which appear on monuments. Out of the total twenty-four inscriptions, Silvanus is accompanied by the epithet *Augustus* on as many as seventeen of them.³⁰ This feature also distinguishes the Salona area from the Dinaric zone, in which only two of the total twelve inscriptions bear this epithet. Regardless of the extent to which this epithet can be associated with the imperial honorific, or part of the imperial name formula, the discrepancy between the two regions is quite indicative. It is to be expected that this epithet *Augustus* would be more present where the influence of Romanization was stronger. A similar point holds for the epithet *Silvestris*, which appears on only a single inscription in the Salona area,³¹ while it appears on as many as six monuments from the Dinaric zone.³²

On this basis, we may conclude that epigraphic monuments also confirm what has been observed on relief images in iconographic form, and this is that the Dinaric zone better exhibits the indigenous character of the cult, while the coastal belt shows symbiosis of the cult with new elements.

Inasmuch as the indigenity of the cult of Silvanus is accepted and it is agreed that he was derived from some Delmatae deity that was identified with the Italic Silvanus as a result of Romanization, the question remains as to whether there was a community which venerated the Italic Silvanus exclusively. The very acceptance of the notion of the indigenity of the Silvanus cult also imposes the fact that the indigenous population had to directly encounter a group which revered the Italic Silvanus in order to even be able to recognize the character of this cult and then, because of common features, identify their deity with Silvanus. More specific examples that could confirm the existence of the physical remains of worshippers of the Italic Silvanus may be discovered insofar as preserved shrines dedicated to this deity are scrutinized.

The highest number of shrines were in natural outdoor settings or in caves. This is demonstrated by the shrines such as those on Kozjak or Klis,³³ but also the relief images which depict the typical

³⁰ Maršić 1997, p. 57.
³¹ *SILVANO / SILVEST(ri) SAC(rum) / M(arcus) AVREL(ius) ATTE/NIO MIL(es) LEG(ionis) / I ADI(utricis) ANTON(inianae) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*, see Kirigin-Lokošek-Mardešić-Bilić 1987, p. 36, P.VII. 1. This inscription was discovered during archaeological research at Salona’s western necropolis, together with another small altar dedicated to Silvanus bearing the inscription *S(ancto) SILV(ano) A(ugusto) S(acrum) / Q(uintus) BOVIVS / RVFINVS / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*, Kirigin, Lokošek, Mardešić, Bilić 1987, p. 36. Both were found in secondary positions. The inscription may be deciphered as *S(ilvano) SILV(estri)*, particularly if one takes into consideration that the inscription on the first altar also bears this dedication.

³² Maršić 1997, p. 57.

³³ Besides the relief images carved into solid rock on Kozjak and Klis - already mentioned in this paper - it should also be noted that the existence of three caves in which Silvanus was probably worshipped has also been confirmed. One of these was identified by Dyggve, and he also found in it a fragment of a cult portrayal of Silvanus. The other two were found by hiker J. Pejša, and in them, as in the first cave, a carved cross was discovered, which serves as evidence on the inheritance of this cult site that was Christianized in later periods, see Cambi 2000, p. 104.

Silvia Bekavac

i reljefi koji prikazuju tipičan izgled krajolika Silvanova svetišta.³⁴ Budući da su svetišta na otvorenom bila na prilično nepristupačnom terenu, logično je pretpostaviti da su ih posjećivali ponajprije pastiri, koji su pasli svoja stada na strmim obroncima.

Međutim, nalaz zabata iz Trstenika,³⁵ u čijem se donjem dijelu nalazi posvetni natpis *SILVANO AVG(usto) SACR(um) PRO SALVTE ET REDITV LVCI POMPONI / VALENTINI LVCIVS POMPONIVS RESTVTVS CLIENS*,³⁶ ukazuje na vjerojatnost da su osim tih svetišta u prirodnom ambijentu postojali i manji hramovi, koji su bili podizani na dostupnijim područjima i time namijenjeni stanovništvu naseljenih mjesta. I reljef iz Arheološkog muzeja u Splitu na kojem je prikazana edikula s dva stupa sa zabatom i vijencem te s vidljivim prikazom pročelja i stupova koji nose gredu i zabat, dok je Silvan prikazan s tipičnim atributima, siringom i pedumom te jarcem uz nogu, također potvrđuje da je bilo hramova posvećenih Silvanu, o čijem izgledu svjedoči upravo prikaz na ovom reljefu.³⁷ Budući da je uočeno da određeni reljefi s prikazom Silvana vrlo zorno prikazuju prirodni ambijent u kojem se štovao Silvan na otvorenom ili u pećinama, onda se može zaključiti da i ovaj reljef daje vjernu sliku o izgledu hrama posvećenog Silvanu, te ujedno predstavlja dokaz o postojanju i takvog oblika Silvanova svetišta.

To su najvjerojatnije bili mali hramovi s celom u kojoj je bila kultna slika ili Silvanov kip.³⁸ Budući da je riječ o klasičnim rimskim arhitektonskim rješenjima, ne može se odbaciti vrlo realna mogućnost da se upravo u tom hramu, od kojeg je sačuvan zabat, štovao isključivo italski Silvan. Položaj ovog hrama bio je dostupan gradskom stanovništvu antičke Salone. Podsjetimo li se na brojne elemente kojima se Silvanov kult u Saloni razlikuje od onog u zaleđu, činjenica o postojanju

³⁴ Proučimo li reljefe sa Silvanovim prikazom, lako se može predočiti i izgled ambijenta u kojem se božanstvo štovalo. Tako se na primjeru jednog reljefa s Klisa, koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, može zamijetiti nepravilan oblik ulaza u pećinu, Rendić-Miočević A. 2007, str. 21. Također, na primjeru reljefa s Peruče može se zamijetiti tipičan izgled Silvanova svetišta na otvorenom, koji podsjeća na ambijent svetišta na Klisu i Kozjaku; Cambi 2000, str. 102.

³⁵ Rendić-Miočević A. 1982, str. 124; Cambi 2000, str. 107-111.

³⁶ Maršić 1997, str. 63, kat. br. 15.

³⁷ Cambi 2000, str. 110, 111.

³⁸ Do sada su pronađena samo dva primjerka kipića Silvana, koja su mogla stajati u sklopu svetišta. Prvom primjerku nedostaje dio od trbuha prema dolje, a pronađen je u apsidi starokršćanske crkve u Klapavicama na Klisu, pored natpisa sa spomenom Silvana, Rendić-Miočević A. 1982, str. 126. Drugi nalaz je kamena skulptura Pana (Silvana?) pronađena u Solinu, Rendić-Miočević A. 1974, str. 30, bilj. 2. Ovaj drugi nalaz može se usporediti sa statuum Pana pronađenom u Zaostrogu u sklopu *villae rusticae*, koja danas nije sačuvana, jer je bila uništena po nalogu biskupa, Medini 1970, str. 40. Treba napomenuti da osim ovih kamenih skulptura postoji nalaz brončane statuete iz Solina, kojoj se mogu pridružiti još dvije, jedna iz Ekva, a druga s lokaliteta Crkvina blizu Livna, koje zbog svojih dimenzija nisu mogle pripadati nekom svetištu, već su najvjerojatnije bile privatno vlasništvo nekog štovatelja Silvanova kulta, Rendić-Miočević A. 1974, str. 29-42.

Silvan u Saloni

Silvanus in Salona

appearance of the landscape of shrines to Silvanus.³⁴ Since outdoor shrines were situated in rather inaccessible terrain, it is logical to assume that they were probably dedicated by shepherds, who pastured their herds on steep slopes.

However, the discovery of the pediment from Trstenik,³⁵ which in its lower section contains the inscription *SILVANO AVG(usto) SACR(um) PRO SALVTE ET REDITV LVCI POMPONI / VALENTINI LVCIVS POMPONIVS RESTVTVS CLIENS*,³⁶ indicates the probability that besides these shrines in natural settings there were also smaller temples, which were erected in more accessible territories and thereby intended for the populations of inhabited places. There is also the relief from the Archaeological Museum in Split, which bears a portrayal of an aedicule with two columns and a pediment and cornice, and with a visible portrayal of the façade and columns bearing beam and pediment with an image of Silvanus, accompanied by his typical attributes of syrinxes and a pedum, and a kid next to his legs, confirming that there were temples dedicated to Silvanus, precisely the type depicted on this relief.³⁷ Since it has been observed that certain relief depictions of Silvanus very lucidly show the natural environment in which Silvanus was worshipped outdoors or in caves, then one may conclude that this relief also provides a faithful depiction of the appearance of a temple dedicated to Silvanus, and also constitutes evidence on the existence of this form of shrine to Silvanus.

These were most likely small temples with cellae in which there was a cult image or statue of Silvanus.³⁸ Since these are classical Roman architectural solutions, one cannot discard the very real possibility that the Italic Silvanus was worshipped exclusively in this temple - of which the pediment has been preserved. The site of this temple was accessible to the urban population of ancient Salona. Recalling the numerous elements which distinguish the cult of Silvanus in Salona from its counterpart in the hinterland, the existence of a classical

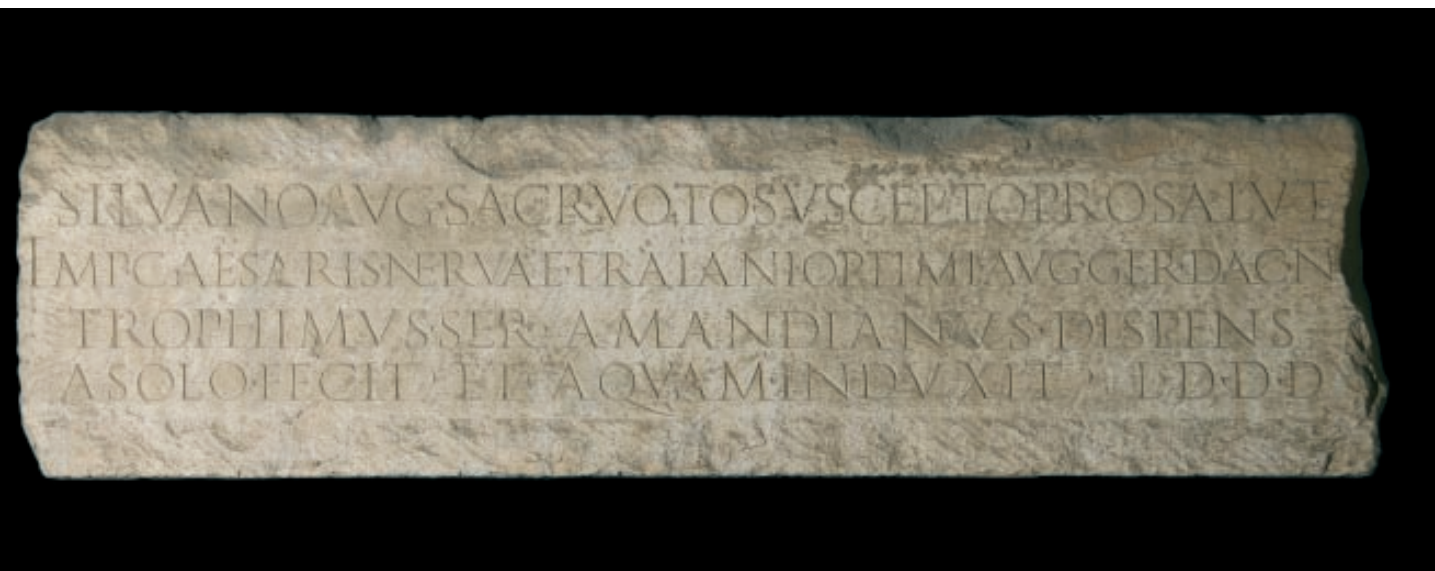
³⁴ If the relief carvings bearing the image of Silvanus are examined, one may also discern the appearance of the ambient in which this deity was worshipped. Thus, based on the example of a relief from Klis, which is held in the Archaeological Museum in Split, one may observe the form of an entrance into a cave, Rendić-Miočević A. 2007, p. 21. Also, based on the example of the relief from Peruča, one may observe the typical appearance of an outdoor shrine to Silvanus which recalls the environment of the shrine on Klis and Kozjak; Cambi 2000, p. 102.

³⁵ Rendić-Miočević A. 1982, p. 124; Cambi 2000, pp. 107-111.

³⁶ Maršić 1997, p. 63, cat. no. 15.

³⁷ Cambi 2000, p. 110, 111.

³⁸ Thus far only two examples of statuettes of Silvanus have been discovered, and they may have stood within shrines. The first example is missing the portion from the abdomen downward, and it was discovered in the apse of an Early Christian church in Klapavice, on Klis, next to an inscription mentioning Silvanus, Rendić-Miočević A. 1982, p. 126. The second find is a stone sculpture of Pan (Silvanus?) found in Solin, Rendić-Miočević A. 1974, p. 30, note 2. This second find may be compared with a similar statue of Pan that was discovered in Zaostrog inside a complex of *villae rusticae*, but which has not been preserved, as it was destroyed at the order of a bishop, Medini 1970, p. 40. It is worthwhile noting that besides these stone sculptures, there is also a series of bronze statuettes from Solin, to which two more may be added: one from Aequum, and the other from the Crkvina site near Livno, which due to its dimensions could not have belonged to a shrine, and was probably the private property of some worshipper of Silvanus, Rendić-Miočević A. 1974, pp. 29-42.

Slika 3.
Natpis iz Salone posvećen Silvanu sa spomenom nimfeja podignutog u čast cara Trajana. Arheološki muzej u Splitu (foto: T. Seser)

Figure 3.
Inscription from Salona dedicated to Silvanus, mentioning a nymphaeum erected in honour of Emperor Trajan. Archaeological Museum in Split (photo by T. Seser)

klasičnog hrama i štovanja italiskog Silvana još više upućuje na zaključak da je Silvanov kult u okolici Salone pretežito italški.

O tragovima zajednice koja je štovala isključivo italiskog Silvana, možda govori i već spomenuti natpis, koji potvrđuje postojanje nimfeja podignutog u čast cara Trajana, u kojem se vrlo vjerojatno štovao i Silvan (sl. 3).³⁹

*SILVANO AVG(usto) SACR(um) VOTO SVSCEPTO PRO SALVTE / IMP(eratoris) CAESARIS NERVAE TRAIANI OPTIMI AVG(usti) GER(manici) DAC(ici) N(ostris) / TROPHIMVS SER(vus) AMANDIANVS DISPENS(ator) / A SOLO FECIT ET AQUAM INDVXIT L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum).*⁴⁰

Na reljefu su spomenute dvije osobe, *servus Throphimus* i *dispensator Amandianus*.⁴¹ Nije isključeno da su oni bili carski robovi. Pothvat je poduprlo gradsko vijeće, što govori o službenom karakteru akcija koje su oni poduzeli. Iz natpisa se vidi da je nimfej podignut u čast cara Trajana, a posvećen Silvanu. Uzmemo li u obzir da je Silvan bio jedan od ključnih božanstava u programu Trajanova slavoluka u Beneventu, na kojem se javlja zajedno s božicom Dijanom kao zaštitnik Ilirika

temple and worship of the Italic Silvanus reinforces the conclusion that the cult of Silvanus in the Salona environs was largely Italic.

The already mentioned inscription may already indicate traces of a community which exclusively worshipped the Italic Silvanus; this inscription confirms the existence of a nymphaeum, which was erected in honour of Emperor Trajan and where Silvanus was very likely worshipped³⁹ (Fig. 3).

*SILVANO AVG(usto) SACR(um) VOTO SVSCEPTO PRO SALVTE / IMP(eratoris) CAESARIS NERVAE TRAIANI OPTIMI AVG(usti) GER(manici) DAC(ici) N(ostris) / TROPHIMVS SER(vus) AMANDIANVS DISPENS(ator) / A SOLO FECIT ET AQUAM INDVXIT L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum).*⁴⁰

Two persons, the *servus Throphimus* and the *dispensator Amandianus*, are mentioned on the relief.⁴¹ The possibility that they were imperial slaves cannot be excluded. The entire undertaking was endorsed by the city council, which speaks of the official nature of all actions in which they engaged. Based on the inscription, it can be seen that the nymphaeum was raised

39 Cambi 2000, str. 111; Rendić-Miočević A. 1982, str. 127. Očekivati je da se u ovom nimfeju štovao i Silvan, budući da su nimfe bile usko vezane uz Silvanov kult i često zastupljene na reljefnim prikazima u društvu Silvana. Sa salonitanskog područja postoje dva reljefa na kojima je su ta božanstva zajedno prikazana; prvi je primjer već spomenut u ovom radu, bilj. 16, a drugi primjer je reljef s Klisa na kojem je prikazan Silvan kako svira, a nimfe se drže za ruke i plešu, Cambi 2000, str. 102.

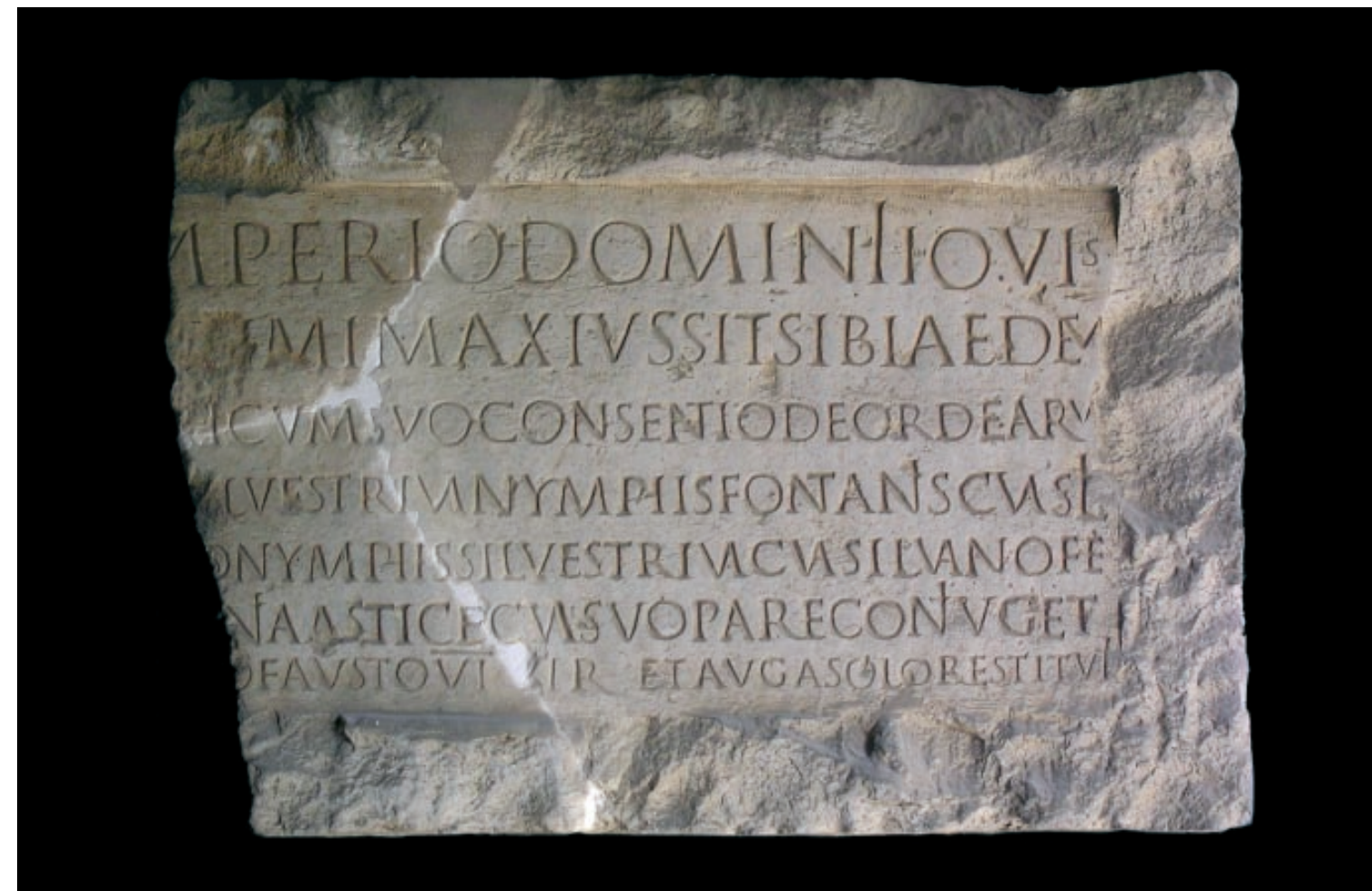
40 CIL III, 8684; na natpisu je možda klesarskom pogreškom izostavljen veznik *et*.

41 D. Maršić navodi da je riječ o jednoj osobi, *Throphimus Amandianus*, koja je *servus*, Maršić 1997, str. 58.

39 Cambi 2000, p. 111; Rendić-Miočević A. 1982, p. 127. One may expect that Silvanus was also worshipped at this nymphaeum, since the nymphs were deities closely tied to the cult of Silvanus and often shown accompanying Silvanus on relief images. There are two relief portrayals from the Salona area on which nymphs are shown together with this deity; the first example has already been mentioned herein, note 16, while the second example is a relief from Klis on which Silvanus is shown playing an instrument, while the nymphs hold hands and dance, Cambi 2000, p. 102.

40 CIL III, 8684; The conjunction *et* was left out of the inscription, probably due to an error on the engraver's part.

41 D. Maršić claimed that it was a single person, *Throphimus Amandianus*, who was a *servus*, Maršić 1997, p. 58.

Slika 4.
Natpis s poda apsida starokršćanske crkve s lokaliteta Crkvina na Klisu. Arheološki muzej u Splitu (foto: Ž. Miletić)

Figure 4.
Inscription from the floor of the apse of an Early Christian church at the Crkvina site on Klis. Archaeological Museum in Split (photo by Ž. Miletić)

i podunavskih provincija,⁴² sve to snažno upućuje na zaključak da je posveta na ovom natpisu upućena italском Silvanu te da je, samim time, i Silvan koji se najvjerojatnije štovao u ovom nimfeju, bio italški.

Vrlo zanimljiv je i natpis pronađen u podu apsida starokršćanske crkve na lokalitetu Crkvina na Klisu, koji je možda ostavio trag italskog Silvana (sl. 4).

*[EX I]MPERIO DOMINI IOVIS / [OPT]IMI MAX(imi) IVSSIT SIBI AEDEM / [FIE]RI CVM SVO CONSENTIO DEOR(um) DEARUM / [Q(ue) SI]LVESTR(i)VM NYMPHIS FONTANIS CVM SILVANO FE/[SCE]NIA ASTICE CVM SVO PARE CONIVGE T(ito) / [IUNI]O FAVSTO VI VIR(o) ET AVG(ustali) A SOLO RESTITVIT.*⁴³

in honour of Emperor Trajan and dedicated to Silvanus. Taking into account that Silvanus is one of the key deities in the roster of Trajan's triumphal arch in Benevento, on which he appears together with Diana as the patron of Illyricum and the Danubian provinces,⁴² all of this strongly indicates that the dedication in this inscription was directed to the Italic Silvanus, and, by virtue of this very fact, that the Silvanus possibly worshipped in this nymphaeum was quite likely Italic.

Also quite interesting is the inscription discovered on the floor of the apse in an Early Christian church at the Crkvina site on Klis, which may have left a trace of the Italic Silvanus. (Fig. 4.)

*[EX I]MPERIO DOMINI IOVIS / [OPT]IMI MAX(imi) IVSSIT SIBI AEDEM / [FIE]RI CVM SVO CONSENTIO DEOR(um) DEARUM / [Q(ue) SI]LVESTR(i)VM NYMPHIS FONTANIS CVM SILVANO FE/[SCE]NIA ASTICE CVM SVO PARE CONIVGE T(ito) / [IUNI]O FAVSTO VI VIR(o) ET AVG(ustali) A SOLO RESTITVIT.*⁴³

42 Milićević Bradač 2008, str. 362; Simon 1990, str. 203.

43 Rendić-Miočević A. 1982, str. 126; ILJug 1986, str. 179, br. 2003; Glavičić 2002, kat. br. 199.

42 Milićević Bradač 2008, p. 362; Simon 1990, p. 203.

43 Rendić-Miočević A. 1982, p. 126; ILJug 1986, p. 179, no. 2003; Glavičić 2002, cat. no. 199.

Budući da je uz Silvana i nimfe zabilježeno i vijeće bogova ili viši zbor bogova, odnosno *consortium deorum*,⁴⁴ sačinjen od dvanaest vrhovnih rimskih božanstva (Jupiter, Neptun, Mars, Apolon, Vulkan, Merkur, Junona, Minerva, Venus, Diana, Vesta and Ceres), čini se izvjesnim da je riječ o italском Silvanu. U blizini ovog natpisa pronađen je i fragment statue Silvana, kojem nedostaje dio od trbuha nadolje, a koji u ruci drži jarca.⁴⁵ Povežemo li taj nalaz sa sadržajem ovog natpisa, moguće je da oni dokazuju postojanje još jednog klasičnog rimskog svetišta u kojem se štovao italски Silvan. Sama funkcija dedikanta Tita Junija Fausta, sevira i augustala, pokazuje da je on bio član kolegija koji se brinuo o štovanju carskoga kulta. Dio službe sevira i augustala bilo je i obavljanje munificijencije ili neke druge propisane dužnosti, sve u svrhu veličanja cara.⁴⁶ Bila bi to još jedna značajka koja bi upućivala na to da je natpis bio posvećen klasičnim božanstvima službene rimske religije, a time i italском Silvanu.

Osim ovog, na teritoriju Salone pronađen je još jedan natpis posvećen Silvanu, na kojem je vidljivo da je dedikant obnašao dužnost sevira, na temelju čega i taj natpis, s obzirom na karakter sevirske službe, možemo povezati s italским Silvanom, ako je restitucija natpisa točna.

[S(i]lvano) A]VG(usto) S(acrum) / [----CA]SSIVS / [IIII]I VIR.⁴⁷

Zaključno, sagledamo li prostor Salone, ne možemo zanemariti dokaze koji upućuju na postojanje zajednice koja je štovala isključivo italskog Silvana. Autohtonu komponentu znatno je teže izdvojiti i potvrditi njezino postojanje, pogotovo uzmemo li u obzir da su reljefi nastali prema ikonografskim predlošcima italških kultnih slika Silvana, a natpisi potvrđuju samo jedan primjer gdje je dedikant autohtonog podrijetla. Isto tako i nalazi Silvanovih svetišta na otvorenome ne mogu u potpunosti potvrditi autohtonost, budući da je i takav oblik svetišta tipičan za italskog Silvana. Uzmemo li u obzir značenje Salone u sklopu rimske provincije Dalmacije, onda ne treba čuditi situacija koja se zatječe na ovom prostoru. Međutim, složiti se sa A. M. Nagyem, koji na temelju ikonografskih značajki isključuju postojanje ilirskog božanstva koje se poistovjetilo sa Silvanom,⁴⁸ značilo bi u potpunosti odbaciti autohtonu

Since an association or council of gods, or *consortium deorum*,⁴⁴ consisting of twelve supreme Roman deities (Jupiter, Neptune, Mars, Apollo, Vulcan, Mercury, Juno, Minerva, Venus, Diana, Vesta and Ceres) has also been recorded in addition to Silvanus and the Nymphs, it appears certain that this was the Italic Silvanus. A fragment of a statue of Silvanus was found near this inscription; the portion from the figure's abdomen downward missing, and it holds a kid in its arms.⁴⁵ If this find is brought into connection with the inscription, it is possible that it proves the existence of another classical Roman shrine in which the Italic Silvanus was worshipped. The actual function of the dedicant Titus Junius Faustus, *sevir* and *augustalis*, shows that he was a member of the collegium which saw to reverence for the imperial cult. As a part of their service, the *seviri* and *augustales* were obliged to carry out munificence or perform some other prescribed activities, all for the purpose of extolling the emperor.⁴⁶ This was yet another feature that would indicate that the inscription was dedicated to the classical deities of the official Roman religion, and thus the Italic Silvanus.

Besides this one, another inscription dedicated to Silvanus was found in the Salona territory, and it indicates that the dedicant performed the duty of *sevir*, so that this inscription, given the character of the post of *sevir*, can be associated with the Italic Silvanus, in so far as the following restoration of the inscription is accurate.

[S(i]lvano) A]VG(usto) S(acrum) / [----CA]SSIVS / [IIII]I VIR.⁴⁷

To conclude, if the Salona area is considered, one cannot neglect the evidence which indicates the existence of a community that worshipped the Italic Silvanus exclusively. It is much more difficult to isolate and confirm the existence of the indigenous component, particularly with regard to the fact that the relief portrayals emerged on the basis of the iconographic models of Italic cult images of Silvanus, while the inscriptions confirm only a single example in which the dedicant was of indigenous origin. By the same token, the outdoor shrines to Silvanus cannot be confirmed as indigenous with absolute certainty, since this type of shrine is typical of the Italic Silvanus as well. Taking into account the significance of Salona within the Roman province of Dalmatia, the situation that can be found in this area should not be puzzling. However, agreeing with A. M. Nagy, who excluded the existence of an Illyrian deity that was identified with Silvanus based on iconographic features,⁴⁸ would mean entirely

44 Postoji još jedan natpis s područja Salone sa spomenom višeg zbora bogova (*consertium deorum*), CIL III, 1935 (sl. 5). Osim ovog natpisa pronađen je i reljef, koji je originalno bio postavljen na salonitanskom teritoriju, s prikazom sedam rimskih božanstava, ali se pretpostavlja da ih je na drugom dijelu ove dvostrane reljefne ploče, koji je uništen, bilo prikazano još, te bi na taj način reljef bio dio kompozicijske slike od dvanaest rimskih božanstava, Sanader 2008, str. 367-377.

45 Rendić-Miočević A. 1982, str. 126.

46 Šašel-Kos 1999, str. 173-183.

47 Maršić 1997, str. 63, kat. br. 16; Na natpisnom polju sačuvana su samo tri slova UG i S, što restituciju božanstva Silvana čini vrlo upitnom, pa se može raditi o bilo kojem božanstvu koje nosi epitet *Augustus*.

48 Nagy 1994, str. 763-773.

Slika 5.
Natpis iz Salone sa spomenom višeg zbora bogova. Arheološki muzej u Splitu (foto: T. Seser)

komponentu kulta. Tu komponentu teško je potvrditi na prostoru Salone, no u obzir treba uzeti čitavo područje provincije Dalmacije, pogotovo zadinarski prostor, koji pokazuje drugačiju situaciju od one koja se zatječe u Saloni. Isto tako, zaključci se ne bi smjeli izvoditi samo na temelju ikonografskih značajki. Kao važni dokazi služe i epigrafske posvete Silvanu, koje na zadinarskom području idu u prilog tezi o autohtonosti Silvanova kulta, dok na prostoru Salone svjedoče o raširenosti kulta štovanja italskog Silvana u okvirima jakih utjecaja romanizacije, koji se očituju i na njezinoj religijskoj slici.

I P. F. Dorcey smatra da na prostoru provincije Dalmacije nema traga ilirskom Silvanu, već je riječ o isključivo rimskom božanstvu, koje se na ovom području javlja kao posljedica romanizacije.⁴⁹ Taj zaključak Dorcey izvodi na temelju toga što su na epigrafskim spomenicima ime Silvana i epiteta koji ga prate isključivo rimski, te što se na reljefima Silvan prikazuje uz pratnju drugih, isključivo rimskih božanstava.⁵⁰

49 Dorcey 1992, str. 68.

50 Potrebno je naglasiti da se Silvan najčešće pojavljuje u društvu božice Dijane, a pretpostavlja se da ta božanstva na prostoru provincije Panonije odgovaraju ilirskom paru božanstava koje predstavljaju *Vidasus* i *Thana*. Osim muškog božanstva šuma i lova, postojalo je i žensko božanstvo, koje je moglo biti poistovječeno s italском Dijanom: Medini 1984, str. 16. Činjenica da je kult Vidasusa i Thane na prostoru provincije Panonije zadržao ilirska imena božanstava, mogla bi se objasniti time što su ta božanstva bila u manjoj mjeri podložna utjecajima romanizacije negoli je to slučaj sa Silvanom i Dijanom na prostoru provincije Dalmacije, Rendić-Miočević A. 1980, str. 109-111. Iako ovo ne dokazuje da su Silvan i Dijana, koji se javljaju na delmatskom prostoru zapravo ilirski *Vidasus* i *Thana* koji su *interpretatione romana* poistovječeni s italским Silvanom i Dijanom, ne bi trebalo odbaciti mogućnost da je i delmatsko božanstvo poistovječeno sa Silvanom moglo imati svoju žensku pratiteljicu, koja je kao i Silvan poistovječena s italском Dijanom.

Figure 5.
Inscription from Salona which mentions several associations of gods. Archaeological Museum in Split (photo by T. Seser)

rejecting an indigenous component of the cult. This component is difficult to confirm in the Salona area, but the entire territory of the Dalmatian province must be considered, especially the Dinaric zone, as it reflects a situation that differs from the case in Salona. Additionally, conclusions cannot be drawn exclusively on the basis of iconographic features. Epigraphic dedications to Silvanus also serve as vital evidence, and in the Dinaric zone they support the thesis on the indigeneity of the Silvanus cult, while in the Salona environs they testify to worship of the Italic Silvanus within the framework of intense Romanization, which is reflected in its religious picture.

P. F. Dorcey also believes that there is no trace of the Illyrian Silvanus in the province of Dalmatia, rather only the Roman deity who appeared in this territory as a result of Romanization.⁴⁹ He reached this conclusion based on the fact that the name Silvanus and the accompanying epithets on epigraphic monuments are exclusively Roman, and Silvanus is depicted on relief portrayals accompanied by other, exclusively Roman deities.⁵⁰

49 Dorcey 1992, p. 68.

50 It is necessary to stress that Silvanus most often appeared in the company of the goddess Diana, and it is assumed that this couple in the Pannonian province corresponded to the Illyrian divine couple represented by *Vidasus* and *Thana*. Besides the male deity of forests and the hunt, there was also a female deity, who may be equated with the Italic Diana, Medini 1984, p. 16. Since this cult of *Vidasus* and *Thana* in the territory of the province of Pannonia retained their Illyrian names, this may be explained by the fact that these deities were less subject to Romanization than was the case with Silvanus and Diana in the province of Dalmatia, Rendić-Miočević A. 1980, pp. 109-111. Even though this does not prove that Silvanus and Diana, who appeared in Delmatae territory, were actually the Illyrian *Vidasus* and *Thana*, who were *interpretatione romana* identified with the Italic Silvanus and Diana, one should not discount the possibility that a Delmatae deity identified with Silvanus had a female consort, who was, like Silvanus, identified with the Italic Diana.

Zanimljivo je Dorceyevo čitanje Silvanova epiteta *Silvestris* kao *Sanctus*.⁵¹ Na taj način dešifrira većinu Silvanovih epiteta koji se javljaju na zadinarskom i vrličkom teritoriju. Epitet *Sanctus* često se javlja na spomenicima posvećenim Silvanu na teritoriju Rima, te je jedan od karakterističnih epiteta koji prate italskog Silvana.⁵² Time je Dorcey stavio akcent na Silvanov epitet, koji dešifrira kao *Sanctus*, zanemarujući činjenicu da je većina dedikanata na čijim se posvetama Silvanu nalazi taj epitet, autohtonog podrijetla, te da se taj epitet može čitati kao *Silvestris*, što je vrlo bitno u izražavanju autohtone komponente Silvanova kulta.⁵³ Epitetom *Silvestris* Silvan se više predstavlja kao šumsko božanstvo, slično upravo onom epihorskom ilirskom božanstvu, a tim se epitetom ujedno ovi spomenici izdvajaju iz one skupine spomenika na kojima Silvana prati epitet *Augustus*. Pojava epiteta *Silvestris* nije izolirana, najčešća je na epigrafskim posvetama Silvanu zadinarskog područja, te je vrlo indikativna u smislu predočavanja karaktera Silvanova kulta, a time i autohtone komponente. Brojnost tih spomenika nikako se ne smije zanemariti, pogotovo pridodamo li tome još i to da se taj epitet javlja na spomenicima gdje se često mogu zabilježiti imena autohtonih dedikanata.⁵⁴ Na ponekim spomenicima epitet *Silvestris* javlja se i u punom obliku, što je dodatni dokaz za mogućnost dešifriranja tog epiteta i na onim spomenicima gdje je on zabilježen samo siglom *S*.⁵⁵

Dorcey također zaključuje da reljefi Silvana s delmatskog područja zbog ikonografskih značajki prikazuju isključivo italskog Silvana.⁵⁶ Već je primijećeno da su reljefi s prikazom Silvana nastali prema italskim predlošcima, pa ne čudi činjenica što je Silvan ikonografski sličan prikazima grčkog Pana; stoga se ne može ni očekivati da slike na reljefima s delmatskog teritorija prikazuju samo značajke ilirskog božanstva. One su dokaz da je upravo zbog sličnosti s italskim Silvanom ilirsko božanstvo poistovjećeno s njim, pa je baš zbog toga na reljefima tako i prikazivano.

^[1] Dorcey 1992, str. 169-171.

^[2] Dorcey 1992, str. 155-159. Epitet se osim u Rimu po Dorceyu javlja još i u Italiji, Britaniji, Galiji Narbonensis, Beticí, Luzitaniji, Mauretaniji, Numidiji, Meziji, Daciji, a uključeni su još i poneki slučajevi u Panoniji i Dalmaciji.

^[3] Tako na primjer spomenike s vrličkog teritorija koji započinju posvetom S(ilvano) S(ilvestris), a objavljeni su u CIL III pod brojevima 13202, 13203,13204, 13205, 13206, Dorcey dešifrira kao S(ilvano) S(anctus), Dorcey 1992, str. 171. Dorcey ne navodi da je na dvama spomenicima (CIL III, 13205 i 13206) vidljivo autohtono ime dedikanta, Maršić 1997, str. 59. Slična situacija je i sa spomenicima iz delmatskog Ridera (CIL III, 9867; Rendić-Miočević D. 1955, str. 51), na kojima Dorcey također dešifrira posvetu kao S(ilvano) S(anctus) MES(sori), Dorcey 1992, str. 170.

^[4] Maršić 1997, str. 57.

^[5] U punom obliku javlja se naprimjer na natpisu iz Halapića u Glamočkom polju, i to kao S(ilvano) Silvestri Sac(rum). . . , v. Bojanovski 1978, str. 128. Dorcey je u svom katalogu zabilježio i ovaj natpis, gdje se jasno vidi da Silvana prati epitet Silvestris, no nije povukao paralelu s ovim spomenikom i ostalim spomenicima, na kojima se Silvanov epitet javlja samo kao sigla S, Dorcey 1992, str. 169.

^[6] Dorcey 1992, str. 68-71.

Dorcey’s reading of the epithet for Silvanus, *Silvestris*, as *Sanctus*⁵¹ is interesting. He deciphers the majority of epithets to Silvanus which appear in the Dinaric and Vrlika territories in this manner. The epithet *Sanctus* often appeared on monuments dedicated to Silvanus in Roman territory, and it is one of the characteristic epithets which accompany the Italic Silvanus.⁵² Dorcey thereby placed the emphasis on Silvanus’ epithet, which he deciphered as *Sanctus*, neglecting the fact that most dedicants, in whose dedications to Silvanus this epithet can be found, were indigenous in origin, and that this epithet can be read as *Silvestris*, which is very essential in the expression of the indigenous components of the cult of Silvanus.⁵³ The epithet *Silvestris* presents Silvanus as more of an arboreal deity, similar to the epichoric Illyrian deity, and it is precisely by this epithet that these monuments can be distinguished from that group of monuments on which Silvanus is accompanied by the epithet *Augustus*. The appearance of the epithet *Silvestris* is not an isolated phenomenon, but rather the most common in epigraphic dedications to Silvanus in the Dinaric zone, and it is very indicative in the sense of comprehending the character of the cult of Silvanus and, thus, its indigenous components. The high number of these monuments can by no means be discounted, particularly since this epithet also appears on monuments on which the names of indigenous dedicants can be observed.⁵⁴ On some monuments, the epithet *Silvestris* appears in its full form, which serves as additional proof of the possibility of the appearance of this epithet on monuments where it is only designated with the sigil *S*.⁵⁵

Dorcey also concluded that the relief portrayals of Silvanus from Delmatae territory, due to their iconographic features, exclusively represent the Italic Silvanus.⁵⁶ Attention has already been accorded to the fact that the relief portrayals of Silvanus

^[1] Dorcey 1992, pp. 169-171.

^[2] Dorcey 1992, pp. 155-159. According to Dorcey, the epithet, besides Rome, also appeared elsewhere in Italy, and in Britannia, Gallia Norbonensis, Baetica, Lusitania, Mauretania, Numidia, Moesia, Dacia and, in some cases, in Pannonia and Dalmatia.

^[3] Thus, for example, on the monuments from the Vrlika territory which begin with the dedication S(ilvano) S(ilvestris), and which were published in CIL III under numbers 13202, 13203,13204, 13205, 13206, Dorcey deciphered them as S(ilvano) S(anctus), Dorcey 1992, p. 171. Dorcey did not mention that on two monuments (CIL III, 13205 and 13206) the indigenous names of the dedicants are visible, Maršić 1997, p. 59. A similar situation holds for the monuments from Delmatae Rider (CIL III, 9867; Rendić-Miočević D. 1955, p. 51), on which Dorcey also deciphers the dedication as S(ilvano) S(anctus) MES(sori), Dorcey 1992, p. 170.

^[4] Maršić 1997, p. 57.

^[5] It appears in its full form on the example of an inscription from Halapić in the Glamoč field, as S(ilvano) Silvestri Sac(rum). . . , see Bojanovski 1978, p. 128. Dorcey also registered this inscription, in which it can clearly be seen that Silvanus is described by the epithet Silvestris, in his catalogue, but he did not draw the parallel between this monument and the remaining monuments, on which the epithet of Silvanus only appears as the sigil S, Dorcey 1992, p. 169.

^[6] Dorcey 1992, pp. 68-71.

Na temelju svega iznesenog, ne može se zanemariti autohtonost Silvanova kulta na području Dalmacije, a razlike između priobalnog i unutrašnjeg dijela treba sagledati tako da se upravo na temelju tih različitosti mogu izdvojiti i tragovi kulta italskog Silvana u Saloni, ali i autohtona komponenta kulta u unutrašnjosti delmatskog prostora.

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Silvanus in Salona

Kratice / Abbreviations

ARR - Arheološki radovi i rasprave

CIL III - Corpus inscriptionum Latinarum III

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

HA - Histria antiqua

Iljug - A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMIII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana 1986

LIMC - Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

MZ - Makarski zbornik

PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja

Pril. Inst. Arheol. - Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu

RFFZd - Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru

VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

VAMZ - Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

VAPD - Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

Literatura / Bibliography

Bojanovski 1978
I. Bojanovski, *Novi spomenici Silvanove kultne zajednice Glamočkog polja*, VAMZ 10-11, Zagreb 1977-1978, 115-132.

Cambi 2000
N. Cambi, *O svetištima Silvana u Dalmaciji*, Adrias 8-10, Split 1998-2000, 99-112.

Čović 1987
B. Čović, *Srednjedalmatinska grupa. Željezno doba*, PJZ V, Sarajevo 1987, 442-480.

Dorcey 1992
P. F. Dorcey, *The cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden - New York - Köln 1992.

Glavičić 2002
M. Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2002.

Jadrić 2007
I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, magistarski rad, Sveučilište u Zadru, 2007.

Kirigin, Lokošek, Mardešić, Bilić 1987
B. Kirigin, I. Lokošek, J. Mardešić, S. Bilić, *Salona 86/87*, VAHD 80, Split 1987, 7-56.

Maršić 1997
D. Maršić, *Tri Silvanova žrtvenika iz Salone*, RFFZd 23, Zadar 1997, 45-67.

Matijašić, Tassaux 2000
R. Matijašić, F. Tassaux, *Liber et Silvanus*, in: *Les cultes polythéistes dans l' Adriatique romaine*, F. Tassaux (ed.), Bordeaux - Ausonius 2000, 64-117.

Medini 1970
J. Medini, *Makarsko primorje u Antici*, MZ 1, Makarska 1970, 13-81.

Medini 1971
J. Medini, *Kult Silvana u Makarskom primorju*, VAHD 65-67 (1963-1965), Split 1971, 127-135.

Medini 1984
J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Dometi 8, Rijeka 1984, 7-16.

Miličević Bradač 2008
M. Miličević Bradač, *Dijana izvan grada*, Archaeologia Adriatica 2/1, Zadar 2008, 359-366.

Nagy 1994
A. M. Nagy, *Silvanus*, LIMC VII/1-2, Zürich - München 1994, 763-773.

Perinić-Muratović, Vulić 2009
Lj. Perinić-Muratović, H. Vulić, *Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima*, Pril. Inst. Arheol. 26, Zagreb 2009, 165-181.

Rendić-Miočević A. 1974
A. Rendić-Miočević, *Tri brončane statue Silvana s područja Delmata*, VAMZ 8, Zagreb 1974, 29-42.

Rendić-Miočević A. 1982
A. Rendić-Miočević, *Uz dva Silvanova svetišta u okolice Salone*, ARR 8-9, Zagreb 1982, 121-140.

Rendić-Miočević A. 2007
A. Rendić-Miočević, *Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Tršćenica u splitskom polju*, VAPD 100, Split 2007, 13-30.

Rendić-Miočević D. 1955
D. Rendić-Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Delmata*, GZM 10 n.s, Sarajevo 1955, 5-40.

Rendić-Miočević D. 1980
D. Rendić-Miočević, *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove "panonsko-iliričke" kultne zajednice*, VAMZ 12-13, Zagreb 1979-1980, 105-125.

Rendić-Miočević D. 1989
D. Rendić-Miočević, *Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira*, in: *Iliri i antički svijet* (ed.), Split 1989, 401-506.

Sanader 2008
M. Sanader, *Δωδεκάθεοι na jednom rimskom reljefu iz Splita?*, Archaeologia Adriatica 2/2, Zadar 2008, 367-377.

Simon 1990
E. Simon, *Die Götter der Römer*, München 1990.

Suić 1955
M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1, Zadar 1955, 1-36.

Šašel-Kos 1999
M. Šašel-Kos, *Aspects of the sevirate and Augustalitas in the Northeastern Adriatic Area*, HA 5, Pula 1999, 173-183.